

ธรรมาธิปไตย : แนวคิดรัฐศาสตร์เชิงพุทธ*

DHAMMAHIPATEYYA: A BUDDHIST CONCEPT OF POLITICAL SCIENCE

วรภัทร วิทยธรรมากุล

Vorapat Wittayathamkul

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช

Faculty of Humanities and Social Sciences, Nakhon Si Thammarat Rajabhat University

Corresponding Author E-mail: vorapat_pan@nstru.ac.th

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่ออธิบายและวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างระบอบประชาธิปไตยกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า “ธรรมาธิปไตย” โดยมุ่งศึกษาฐานคัมภีร์ แนวคิดของนักวิชาการ และแนวทางการประยุกต์ใช้ในบริบทการเมืองไทย เพื่อยกระดับคุณภาพของประชาธิปไตยผ่านกรอบรัฐศาสตร์เชิงพุทธ ผลการศึกษาพบว่า หลักธรรมาธิปไตยตามพระไตรปิฎก โดยเฉพาะในอาธิปไตยสูตรและจกัณฐกัณฐสูตร เป็นหนึ่งในอาธิปไตยสามประการ ได้แก่ อัตตาธิปไตย โลกาธิปไตย และธรรมาธิปไตย ซึ่งมีสาระสำคัญ คือ การ “ถือธรรมเป็นใหญ่” โดยครอบคลุมทั้งระดับกฎเกณฑ์กติกาที่ชอบธรรม และระดับความจริง ความถูกต้องดีงาม และประโยชน์สุขของส่วนรวม อันเป็นหลักที่ใช้กำกับการตัดสินใจและการใช้อำนาจของผู้นำและบุคคลทั่วไป บทความนี้ได้เสนอองค์ความรู้ใหม่โดยพัฒนาแนวคิดธรรมาธิปไตยออกเป็นสองระดับ ได้แก่ ธรรมขั้นต้นและธรรมขั้นสูง และแปลงเป็นกลไกทางการเมืองสองประการ คือ “นิติธรรมวิธี” ซึ่งเป็นการตรวจสอบตามกฎหมายและกติกา และ “ธรรมวิธี” ซึ่งเป็นการตรวจสอบด้วยหลักความถูกต้องดีงามและประโยชน์ส่วนรวม โดยแผนภาพองค์ความรู้ที่นำเสนอถือเป็นข้อค้นพบสำคัญของบทความ เนื่องจากแสดงโครงสร้างการทำงานร่วมกันระหว่างระบบกฎหมายกับจิตสำนึกทางคุณธรรม เพื่อสร้างประชาธิปไตยที่มั่นคงและยั่งยืน ข้อเสนอแนะเพื่อการบูรณาการธรรมาธิปไตยให้เข้ากับระบอบประชาธิปไตยไทยควรมุ่งพัฒนาทั้งโครงสร้างทางกฎหมายและการเสริมสร้างคุณธรรมของผู้ใช้อำนาจควบคู่กัน โดยข้อเสนอสำคัญ คือ การใช้กรอบ “นิติธรรมวิธี-ธรรมวิธี” เป็นเครื่องมือในการประเมิน ตรวจสอบ และพัฒนาการเมืองไทย เพื่อให้ประชาธิปไตยเป็นทั้งระบบที่ต้องตามกฎหมายและมีความชอบธรรมทางศีลธรรมอย่างแท้จริง

คำสำคัญ: ธรรมาธิปไตย; รัฐศาสตร์; พุทธศาสตร์

*Received January 15, 2026; Revised February 17, 2026; Accepted March 27, 2026

Abstract

This academic article aims to explain and analyze the relationship between democratic governance and a Buddhist principle known as Dhammadhipateyya (the supremacy of the Dhamma). It examines canonical foundations, scholarly interpretations, and possible applications within the context of Thai politics, with the objective of enhancing the quality of democracy through a Buddhist-oriented political framework. The findings reveal that Dhammadhipateyya, as presented in the Pali Canon particularly in the Adhipateyya Sutta and the Cakkavatti Sutta constitutes one of the three forms of sovereignty: self-sovereignty (attadhipateyya), world-sovereignty (lokadhipateyya), and Dhamma-sovereignty (dhammadhipateyya). Its core principle is the “supremacy of the Dhamma,” encompassing both the level of just rules and legitimate regulations, and the higher level of truth, moral correctness, and the common good. These principles function as normative guidelines for decision-making and the exercise of power by leaders and citizens alike. The study further proposes a new body of knowledge by conceptualizing Dhammadhipateyya into two levels foundational Dhamma and higher Dhamma and translating them into two corresponding political mechanisms: the legal-righteous method, which emphasizes accountability in accordance with law and institutional rules, and the moral-righteous method, which evaluates actions based on ethical correctness and public benefit. The conceptual framework diagram presented in this article constitutes a key finding, as it illustrates the integrated structure between legal systems and moral consciousness in fostering a stable and sustainable democracy. It is recommended that the integration of Dhammadhipateyya into Thai democratic governance should involve the concurrent development of legal structures and the moral cultivation of power holders. The principal recommendation is the application of the “legal-righteous method–moral-righteous method” framework as an evaluative and developmental tool for Thai politics, ensuring that democracy is not only legally valid but also ethically legitimate in a substantive sense.

Keywords: Dhammadhipateyya; Political Science; Buddhist Studies

บทนำ

ในระบบการปกครองของโลกปัจจุบัน ระบอบประชาธิปไตยถือเป็นกระแสหลักของการเมืองการปกครอง ชัชวาลย์ สุขสมจิตร (2561) ชี้ว่า นักคิดสำคัญจำนวนมากเห็นตรงกันว่าพัฒนาการทางการเมืองของประเทศต่าง ๆ ในที่สุดจะมุ่งสู่ระบอบประชาธิปไตย โดยในกรณีของประเทศไทย ได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองมาใช้ระบอบประชาธิปไตยโดยยึดรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุด เพื่อส่งเสริมความเป็นธรรมในการปกครอง เช่นเดียวกับประเทศประชาธิปไตยอื่น ๆ ที่ใช้รัฐธรรมนูญเป็นกลไกสำคัญในการบริหารประเทศ

ประเทศไทยรับระบอบประชาธิปไตยมาเป็นเวลา 94 ปี นับตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึง พ.ศ. 2569 อย่างไรก็ตาม ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ประชาธิปไตยไทยเผชิญปัญหาและอุปสรรคอย่างต่อเนื่อง ทั้งจากการรัฐประหาร การประท้วง และโครงสร้างทางการเมืองที่ไม่เอื้อต่อการพัฒนา ญัฐพล บุญยพิพัฒน์ (2562) สรุปว่า ปัญหาของประชาธิปไตยไทย ได้แก่ การยึดติดกับรูปแบบ ระบบอุปถัมภ์ การแทรกแซงของทหาร ระบบราชการแบบรวมศูนย์ การคอร์รัปชัน ความอ่อนแอของพรรคการเมือง และโครงสร้างเศรษฐกิจ ซึ่งล้วนเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประชาธิปไตย

พระครูอรุณสุตาลังการ และสามารถ บุญรัตน์ (2559) อธิบายว่า ธรรมาธิปไตยตามแนวพุทธศาสนาสะท้อนลักษณะผู้นำที่ยึดหลักความถูกต้อง เหตุผล ความจริง ความเป็นธรรม และประโยชน์ส่วนรวม มากกว่าการตามเสียงข้างมากที่ไม่ถูกต้องหรือไม่เป็นธรรม ขณะเดียวกันสังคมไทยเป็นสังคมที่มีความใกล้ชิดกับพระพุทธศาสนา ซึ่งมีหลักธรรมที่เอื้อต่อการพัฒนาการเมืองการปกครอง โดยเฉพาะหลักธรรมาธิปไตย หากผู้นำยึดถือหลักธรรมาธิปไตย การปกครองย่อมดำเนินไปอย่างถูกต้องดีงามไม่ว่าภายใต้ระบอบใด ในทางกลับกัน หากขาดหลักธรรมาธิปไตย แม้จะใช้ระบอบที่ดีที่สุด ก็ไม่อาจก่อให้เกิดความเป็นธรรมอย่างแท้จริงได้

ทั้งนี้ ในต่างประเทศมีความตื่นตัวในการศึกษาบทบาทของคณาธรรมต่อระบบการเมืองการปกครอง เช่น งานของ Liu (2018) รองบรรณาธิการวรรณกรรม ประวัติศาสตร์ และปรัชญามหาวิทยาลัยซานตง ประเทศจีน ซึ่งชี้ว่าระบบคณาธรรมมีบทบาทสำคัญในสังคมการเมืองจีน โดยระบุว่า “เจ้าหน้าที่ของรัฐ ควรได้รับคำแนะนำให้เข้าถึงจิตวิญญาณแห่งประชาธิปไตยและหลักนิติธรรมและดำเนินการในลักษณะที่เป็นระเบียบและมีแบบแผนถึงกระนั้น เสียงที่สนับสนุนคณาธรรมทางการเมืองก็กลายเป็นเสียงที่ได้ยินมากขึ้นในแวดวงการเมืองและวิชาการของจีน ซึ่งสนับสนุนปรากฏการณ์ทางการเมืองที่ไม่สอดคล้องกับเป้าหมายในการสร้างประชาธิปไตยแบบสังคมนิยมโดยสิ้นเชิง” แสดงให้เห็นว่า นักวิชาการประเทศจีน และประเทศอังกฤษ ได้แสดงให้เห็นถึงข้อดีของระบบคณาธรรมที่สามารถนำมาประยุกต์อย่างเชื่อมโยงสนับสนุนธรรมาธิปไตยในพุทธศาสนาของประเทศไทยได้

กรณีเช่นนี้ยังเห็นได้จากงานของ Andersen (2021) แห่งมหาวิทยาลัยวอร์ริก ประเทศอังกฤษ อธิบายว่า “ระบบคุณธรรมเข้ากับเสถียรภาพของระบอบประชาธิปไตย ระบบคุณธรรมทำให้ระบบราชการดำเนินการอย่างเป็นกลางมากขึ้น ซึ่งจะช่วยลดความขัดแย้งทางการเมือง”

ด้วยเหตุนี้ บทความนี้จึงนำเสนอแนวคิด “ธรรมาธิปไตย: แนวคิดรัฐศาสตร์เชิงพุทธ” เพื่ออธิบายหลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการปกครอง ในที่นี้ใช้หลักธรรมจากอาธิปไตยสูตร ซึ่งเน้นการใช้สติ ปัญญา และยกธรรมเป็นใหญ่ ละอกุศล บำเพ็ญกุศล และรักษาดินให้บริสุทธิ์ ซึ่งถือเป็นลักษณะของธรรมาธิปไตย เพื่อวิเคราะห์ว่าหลักธรรมใดสามารถนำมาประยุกต์ใช้กับระบอบประชาธิปไตย และสามารถเชื่อมโยงเพื่อพัฒนาระบอบประชาธิปไตยของประเทศไทยในปัจจุบันได้อย่างไร

หลักแห่ง “ธรรมาธิปไตย” ในพระพุทธศาสนา

ในหนังสือ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ได้อธิบายคำว่า “ธรรมาธิปไตย” หรือ “ธัมมาธิปไตย” ว่าหมายถึง “ความมีธรรมเป็นใหญ่ ถือธรรมเป็นใหญ่ กระทำการด้วยปรารถนาความถูกต้อง เป็นจริง สมควรตามธรรม เป็นประมาณ” และแปลเป็นภาษาอังกฤษว่า “Supremacy of the Dharma of righteousness” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2559) คำว่า ธรรมาธิปไตยเป็นแนวคิดที่คุ้นเคยในสังคมไทย เนื่องจากสังคมไทยได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาอย่างยาวนาน โดยแนวคิดนี้ปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง โดยเฉพาะในอังคุตตรนิกาย ตักกนิบาต ได้แก่ อาธิปไตยสูตรและจกัถวัตติสูตร

ในอาธิปไตยสูตรได้กล่าวถึงอธิปไตย 3 ประการในพระพุทธศาสนา ได้แก่ 1. อัตตาธิปไตย คือ ความมีตนเป็นใหญ่ 2. โลกาธิปไตย คือ ความมีโลกเป็นใหญ่ และ 3. ธรรมาธิปไตย คือ ความมีธรรมเป็นใหญ่ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) คำว่า “ธรรมาธิปไตย” ซึ่งเขียนเป็นภาษาบาลีว่า “ธัมมาธิปไตย” ประกอบด้วยคำว่า “ธมฺม” และ “อธิปไตย” หมายถึงการยกธรรมขึ้นเป็นหลักในการดำเนินชีวิตและการตัดสินใจ

อาธิปไตยสูตรได้อธิบายธรรมาธิปไตยในบริบทของการปฏิบัติธรรมของภิกษุ โดยเน้นการไม่ประมาท ไม่เกียจคร้าน การบำเพ็ญเพียร ใช้สติ ปัญญา และยกธรรมเป็นใหญ่ ละอกุศล บำเพ็ญกุศล และรักษาดินให้บริสุทธิ์ ซึ่งถือเป็นลักษณะของธรรมาธิปไตย (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

ขณะเดียวกัน ในจกัถวัตติสูตรได้กล่าวถึงธรรมาธิปไตยในฐานะหลักธรรมที่พระเจ้าจักรพรรดิและพระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติ โดยทรงยึดธรรมเป็นใหญ่ เคารพ เชิดชู และใช้ธรรมเป็นหลักในการปกครอง คຸ້ມครอง และดูแลประชาชน รวมถึงการกำหนดการกระทำที่ควรและไม่ควรตามธรรม (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

จากพระสูตรดังกล่าว ธรรมาธิปไตยจึงเป็นทั้งหลักธรรมสำหรับผู้ปกครองและแนวทางการปฏิบัติของภิกษุ โดยมุ่งยกธรรมเป็นใหญ่เหนือความยึดถือในตน ในอรรถกถา

อาธิปไตยยสูตรได้อธิบายคำว่า “ธรรม” ว่าหมายถึงโลกุตระธรรม 9 ได้แก่ มรรค ผล และนิพพาน ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของการปฏิบัติธรรม (มหามกุฏราชวิทยาลัย พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, 2552) ขณะที่คำว่า “ธรรม” ในจกัถวตติสูตร หมายถึงกุศลกรรมบถ 10 ได้แก่ แนวทางแห่งกรรมดีทั้งทางกาย วาจา และใจ (มหามกุฏราชวิทยาลัย พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, 2552)

ดังนั้น คำว่า “ธรรมาธิปไตย” ซึ่งหมายถึงการถือธรรมเป็นใหญ่ โดยยึดความถูกต้อง ความจริง และความดีงามเป็นเกณฑ์ในการตัดสินใจ และแนวคิดนี้ปรากฏในพระไตรปิฎก โดยเฉพาะใน อาธิปไตยยสูตร และ จกัถวตติสูตร และในอาธิปไตยยสูตรกล่าวถึงอธิปไตย 3 ประการ ได้แก่ อัตตาธิปไตย โลกาธิปไตย และธรรมาธิปไตย โดยเน้นการยกธรรมเป็นหลักในการปฏิบัติของภิกษุด้วยสติ ปัญญา และความไม่ประมาท ส่วนจกัถวตติสูตรเสนอธรรมาธิปไตยในฐานะหลักการปกครองของพระเจ้าจักรพรรดิ โดยถือธรรมเป็นใหญ่ในการบริหารและคุ้มครองประชาชน ซึ่งในอรรถกถาอธิบายว่า “ธรรม” ครอบคลุมทั้งโลกุตระธรรม 9 และกุศลกรรมบถ 10

ธรรมาธิปไตยในนานาทัศนะ

จากที่กล่าวมา “ธรรมาธิปไตย” เป็นหลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่มุ่งสอนการประพฤติปฏิบัติธรรมของพระภิกษุ โดยเน้นความสำคัญของธรรม และยังถือเป็นคุณสมบัติและหลักการปฏิบัติของผู้ปกครอง เช่น พระเจ้าจักรพรรดิและพระพุทธเจ้า อย่างไรก็ตาม เมื่อคำว่า “ธรรมาธิปไตย” ถูกนำมาเชื่อมโยงกับการเมืองการปกครอง เนื่องจากคำว่า “อธิปไตย” มีความหมายว่า “ความเป็นใหญ่” จึงทำให้เกิดการตีความว่าธรรมาธิปไตยเกี่ยวข้องกับรูปแบบการปกครองเช่นเดียวกับประชาธิปไตย

ด้วยเหตุนี้ นักวิชาการจึงอธิบายธรรมาธิปไตยแตกออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มที่มองว่าเป็นระบอบการปกครอง กลุ่มที่มองว่าเป็นแนวคิด และกลุ่มที่มองว่าเป็นทั้งสองอย่าง

1. กลุ่มที่เห็นว่าธรรมาธิปไตยเป็นระบอบการปกครอง มีตัวแทนสำคัญ คือ พระเทพดิลก (ระแบบ วิฑูฒาณ) ซึ่งได้อธิบายในหนังสือ พระพุทธศาสนากับรัฐธรรมนูญ ว่า ธรรมาธิปไตยเป็นระบอบการปกครองประเภทหนึ่งที่สามารถบริหารประเทศได้อย่างมีประสิทธิภาพ หากผู้ปกครองเข้าใจสาระสำคัญของระบอบนั้นอย่างถูกต้อง โดยท่านอธิบายว่า พระพุทธศาสนาแบ่งหลักการปกครองออกเป็น 3 อธิปไตย ได้แก่

1.1 อัตตาธิปไตย คือ การมีตนเป็นใหญ่ ซึ่งในระดับรัฐหมายถึงการรวมอำนาจไว้ที่ผู้นำ เช่น กษัตริย์หรือผู้บริหารสูงสุด หากผู้ปกครองมีสติและธรรมะ ก็สามารถบริหารประเทศได้อย่างยุติธรรม

1.2 โลกาธิปไตย คือ การมีโลกหรือประชาชนเป็นใหญ่ สอดคล้องกับระบอบประชาธิปไตย โดยผู้นำต้องมีปัญญาและความเข้าใจสังคม เพื่อสร้างความเป็นเอกภาพในชาติ

1.3 ธรรมาธิปไตย คือการมีธรรมเป็นใหญ่ ใช้ธรรมเป็นเกณฑ์ตัดสินความถูกต้อง ผู้ปกครองต้องทรงธรรม ดังเช่นกษัตริย์ที่ปกครองโดยยึดทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตรและราชสังคหะ

พระเทพดิลกสรุพบว่า ระบอบอธิปไตยทั้งสามรูปแบบสามารถบริหารประเทศได้อย่างยุติธรรม หากผู้ปกครองเข้าใจและยึดหลักธรรมเป็นแกนกลาง (พระเทพดิลก (ระแบบ จิตญาณโณ), 2550)

นักวิชาการที่มองว่า “ธรรมาธิปไตย” เป็นระบอบการปกครอง เช่น พระเทพดิลก (ระแบบ จิตญาณโณ) และไชย ณ พล ได้อธิบายไว้ว่า ธรรมาธิปไตยคือ การปกครองที่ยึดถือ “ความเป็นธรรม” และ “ความชอบธรรม” เป็นหลัก โดยพระพุทธเจ้าทรงใช้ระบอบนี้ในการปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งเป็นการปกครองสายกลางที่ปลอดภัยและมีผลเสียน้อยที่สุด (ไชย ณ พล, 2537) นอกจากนี้ ไชย ณ พล ยังระบุว่า ธรรมาธิปไตยคือการปกครองบุคคลหรือหมู่คณะโดยถือธรรมเป็นใหญ่ ไม่ถือตนหรือโลกเป็นใหญ่ (ไชย ณ พล, 2537)

2. ในอีกแนวคิดหนึ่ง กลุ่มนักวิชาการที่มองว่าธรรมาธิปไตยเป็น “แนวคิด” เช่น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบาย “อธิปไตย” ไว้ 3 ประการในหนังสือ ธรรมานุญชีวิต ได้แก่ 1. อัตตาธิปไตย คือการถือตนเป็นใหญ่ ยึดฐานะ เกียรติ และศักดิ์ศรีของตนเป็นหลัก โดยในทางกุศลคือการเว้นชั่ว ทำดีด้วยความเคารพตน 2. โลกาธิปไตย คือการถือความนิยมของสังคมเป็นใหญ่ หวั่นไหวต่อเสียงนิทาและสรรเสริญ โดยในทางกุศลคือการเว้นชั่ว ทำดีด้วยความเคารพต่อเสียงส่วนรวม และ 3. ธรรมาธิปไตย คือการถือหลักการ ความจริง ความถูกต้อง และความดีงามเป็นใหญ่ โดยการตัดสินใจตั้งอยู่บนข้อมูลที่ตรวจสอบแล้ว การรับฟังอย่างรอบด้าน และการใช้ปัญญาอย่างบริสุทธิ์ใจ เพื่อให้เป็นไปโดยชอบธรรมและเกิดประโยชน์สูงสุดต่อความดีงามของสังคม (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ป.อ. ปยุตโต, 2566)

หลักอธิปไตยทั้งสามประการ โดยเฉพาะ “ธรรมาธิปไตย” ในพระพุทธศาสนา มิได้มุ่งเสนอระบอบการปกครองใหม่ หรือระบอบที่เหนือกว่าประชาธิปไตย หากเป็นแนวคิดที่เน้น “คุณสมบัติของบุคคล” ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการยกระดับคุณภาพของระบอบการปกครองทุกประเภทให้ดีขึ้น ดังที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) อธิบายไว้ว่า “ธรรมาธิปไตยนั้นเป็นคุณสมบัติของคนที่จะทำให้เกิดการปกครองที่ดีได้ไม่ว่าในระบบใด ... ถ้าคนส่วนใหญ่ที่มาปกครองในแบบประชาธิปไตยนี้เป็นธรรมาธิปไตย ประชาธิปไตยนั้นก็จะเป็นประชาธิปไตยที่มีคุณภาพ” (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ป.อ. ปยุตโต, 2566) ทศณะดังกล่าวสอดคล้องกับนักวิชาการด้านปรัชญาอย่าง ปรีชา ช่างขวัญยืน ซึ่งเห็นว่าธรรมาธิปไตยมิใช่ระบอบการปกครองแต่เป็น “จุดมุ่งหมาย” ของทุกระบอบ ดังที่ระบุไว้ว่า “ทุกระบอบต่างก็เชื่อว่าระบอบของตนเป็น

ธรรมาธิปไตยทั้งสิ้น ธรรมาธิปไตยจึงเป็นจุดมุ่งหมายของระบอบการปกครองมิใช่หมายถึงระบอบการปกครอง” (ปรีชา ช้างขวัญยืน, 2542)

ในทำนองเดียวกัน พระเมธีวชิโรดม (ว. วชิรเมธี) เสนอว่า อัตตาธิปไตย โลกาธิปไตย และธรรมาธิปไตย เป็นหลักการตัดสินใจทางการเมือง โดยธรรมาธิปไตยเป็นหลักที่ดีที่สุด และเป็นแก่นแท้ของประชาธิปไตย ดังที่กล่าวว่า “ธรรมาธิปไตย จึงเป็นเนื้อในของประชาธิปไตย ระบอบประชาธิปไตยที่ไม่มีธรรมาธิปไตย จะกลายเป็นประชาธิปไตยที่เต็มไปด้วยความฉ้อฉล” (พระเมธีวชิโรดม (ว. วชิรเมธี), 2551) ดังนั้น ธรรมาธิปไตยจึงมิใช่ระบอบการปกครอง แต่เป็นหลักคุณค่าที่ช่วยยกระดับ การตัดสินใจและการใช้อำนาจให้เป็นไปด้วยความถูกต้อง ความจริง และความดีงาม ภายใต้ความเคารพต่อกฎหมาย กฎระเบียบ และกติกาของสังคม (สมเด็จฯ พระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2566)

3. กลุ่มที่มีทัศนะว่า “ธรรมาธิปไตยเป็นทั้งระบอบการปกครองและแนวคิด” ตัวแทนสำคัญของกลุ่มนี้คือ พระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ) หรือพุทธทาสภิกขุ นักคิดทางพระพุทธศาสนาผู้มีบทบาทสำคัญในสังคมไทย ท่านอธิบายว่า “ธรรมาธิปไตย” เป็นทั้งแนวคิดและระบอบการปกครอง โดยในเชิงแนวคิด ธรรมาธิปไตยมุ่งสู่ความดี ความงาม ความจริง และความยุติธรรม ขณะที่ในเชิงระบอบการปกครอง ธรรมาธิปไตยจะเกิดขึ้นได้เมื่อผู้ปกครองเป็น “คนดี” หรือเป็นคณะของคนดี พุทธทาสภิกขุได้อธิบายไว้ในหนังสือ การเมือง คือ ธรรมะว่า “สำหรับคำว่า ธรรมาธิปไตยนี้ มันถึงถึงความดี ความงาม ความจริง ความยุติธรรม เรียกสั้น ๆ ว่า ความดีก็แล้วกัน แล้วคุณจะต้องพิจารณากันในแง่ที่ว่าเดี๋ยวนี้มันขาดคนดี มันขาดความดีในโลก คือ ขาดคนดี มีแต่คนวัตถุนิยม มีแต่คนต้องการประโยชน์ส่วนตัวและพวกของตัว ถ้าว่ามันมีความดีหรือมีคนดีแล้ว ระบบการปกครองชนิดไหนมันเป็นถูกต้องไปหมด มันเป็นธรรมาธิปไตยไปหมด ถ้าเรามีคนดีจริงเพียงคนเดียวเท่านั้น มันง่ายกว่าหาตั้งฝูง แม้ให้เป็นเผด็จการ เขาก็เผด็จการไปอย่างดีที่สุดและรวดเร็วที่สุด ระบอบเผด็จการมันก็ดีเป็นของดี หากเราหาคนดีมาได้ตั้งฝูง มาเป็นประชาธิปไตย มันก็ดีได้เท่านั้น และดีเท่ากัน นั่นแหละจะดีมากกว่านั้นไม่ได้ ถ้าเรามีคนดีอย่างเดียวเท่านั้น มันก็เป็นการปกครองระบอบธรรมาธิปไตยขึ้นมาทันที แม้จะให้คนดีคนเดียวปกครองหรือจะให้คนดีตั้งฝูงปกครองก็ตาม” (พุทธทาสภิกขุ, 2549)

ผู้ที่เห็นด้วยกับทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุว่า “ธรรมาธิปไตย” เป็นทั้งระบอบการปกครองและแนวคิด ได้แก่ พินยา ว่องกุล นักคิดนักเขียนผู้มีผลงานจำนวนมาก ซึ่งสนับสนุนว่า ธรรมาธิปไตยทำให้ประชาธิปไตยบริสุทธิ์ และเป็นระบอบการปกครองสูงสุด ดังที่กล่าวไว้ว่า

“ท่านพุทธทาสเห็นว่า ไม่มีรัฐธรรมนูญฉบับไหน ของประเทศไหนที่สามารถป้องกันความเห็นแก่ตัวโดยส่วนตัวของประชาชนแต่ละคน แม้แต่กฎหมายก็ยังไม่ได้ เนื้อแท้ของประชาธิปไตยจึงเป็นประโยชน์าธิปไตย คือ ประโยชน์เป็นใหญ่ พรรคการเมืองในระบบนี้ก็เป็นพรรคประโยชน์าธิปไตย คือ มีประโยชน์แห่งพรรคการเมืองนั้นแหละเป็นใหญ่เหตุนี้ ประชาธิปไตยที่บริสุทธิ์ หรือตามหลักแห่งพุทธศาสนา ต้องขึ้นอยู่กับธรรมะเป็นใหญ่ เรียกว่า ธรรมาธิปไตย

สังคม จึงจะดำรงและอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ธรรมาธิปไตยเป็นประชาธิปไตยที่เป็นไปตามกฎของธรรมชาติ ควรเป็นรากฐานของประชาธิปไตยทุกชนิด และธรรมาธิปไตย จะล้มเลิกความเป็นบุคคลเหลือแต่ตัวธรรมะ เพราะตัวธรรมะคือตัวบุคคล มนุษย์จะมีระบบที่คนประกอบไปด้วยธรรมะ และประกอบเป็นองค์หนึ่งสำหรับใช้อำนาจเพื่อการมีชีวิตอยู่ร่วมกัน ธรรมาธิปไตยจึงเป็นระบอบการปกครองสูงสุด ซึ่งสร้างสำนึกมนุษย์ให้อยู่ร่วมกันอย่างไม่เอารัดเอาเปรียบ เห็นแก่ประโยชน์ตน เป็นระบบที่ทุกคนเสียสละให้แกกัน เมื่อจิตสำนึกสูง จุดสุดยอดของการปกครองก็เกิดขึ้น นั่นคือไม่มีการปกครอง หรือไร้การปกครองเป็นปรัชญาหรืออุดมคติล้ำเลิศของตะวันออก” (พิทยา ว่องกุล, 2541)

จากทัศนะทั้งสามกลุ่ม ได้แก่ กลุ่มที่เห็นว่า ธรรมาธิปไตยเป็นระบอบการปกครอง กลุ่มที่เห็นว่า เป็นเพียงแนวคิด และกลุ่มที่เห็นว่า เป็นทั้งสองอย่าง ผู้เขียนเห็นว่า “ธรรมาธิปไตย” เดิมเป็นชื่อหัวข้อธรรมะที่พระพุทธเจ้าทรงสอนเพื่อเน้นความสำคัญของธรรมในมิติของปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ และเป็นหนึ่งในคุณสมบัติของนักปกครองหรือผู้นำ เช่น พระเจ้าจักรพรรดิ และพระพุทธเจ้า

อย่างไรก็ตาม ธรรมาธิปไตยกลับมีบทบาททางการเมืองการปกครองมากขึ้น เนื่องจากการตีความและการประยุกต์ใช้ของนักคิดนักวิชาการที่เห็นว่า หลักธรรมนี้มีประโยชน์ต่อการเมือง ไม่ว่าจะในฐานะระบอบการปกครองหรือแนวคิดสนับสนุนรูปแบบการเมืองใดก็ตาม ธรรมาธิปไตยล้วนช่วยยกระดับการเมืองการปกครองให้ดีขึ้น ทั้งนี้ ขอบเขตความหมายของธรรมาธิปไตยจึงขึ้นอยู่กับ การตีความของแต่ละบุคคล

การนำหลักธรรมาธิปไตยมาทำให้ประชาธิปไตยมีคุณภาพ

ก่อนกล่าวถึงการนำหลักธรรมาธิปไตยมาเสริมคุณภาพประชาธิปไตย จำเป็นต้องอธิบายหลักการสำคัญของธรรมาธิปไตย ซึ่งมีความเชื่อมโยงโดยตรง ดังนี้

1. หลักการสำคัญของธรรมาธิปไตย

“ธรรมาธิปไตย” เป็นภูมิปัญญาของชนชาติอินเดียตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้า และเป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา โดยมีสาระหลักคือการ “ถือธรรมเป็นใหญ่” ให้ความสำคัญและเคารพธรรม พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายว่า “ในการถือธรรมเป็นใหญ่นั้น ธรรมที่จะต้องถือหรือเคารพยึดเป็นหลัก เป็นมาตรฐาน อาจแบ่งคร่าว ๆ ได้ 2 ระดับ คือ ขั้นต้น ได้แก่ หลักการ กฎเกณฑ์ กติกา ต่างๆ อันชอบธรรม ที่ได้ตกลงกันวางไว้ ขั้นสูงขึ้นไป ได้แก่ ความจริง ความถูกต้อง ดีงามและประโยชน์สุขที่เหนือกว่าขั้นต้นนั้นขึ้นไป จนสุดขีดแห่งปัญญาของตนจะมองเห็นได้” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2550)

จากแนวคิดนี้ “ธรรม” ในธรรมาธิปไตยจึงมีสองระดับ คือ ธรรมระดับต้นและธรรมระดับสูง

ธรรมระดับต้น หมายถึง หลักการ กฎเกณฑ์ และกติกาสังคมตกลงร่วมกัน ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิด นิติธรรม ในระบอบประชาธิปไตยตะวันตก ได้แก่ การเคารพกฎหมาย ความเสมอภาคทางกฎหมาย และการพิจารณาคดีโดยศาลอิสระ ทั้งในกรณีระหว่างเอกชนและระหว่างเอกชนกับรัฐ (อรรถนิติ ดิษฐอำนาจ, 2556)

ธรรมระดับสูง หมายถึง ความจริง ความถูกต้องดีงาม และประโยชน์สุขของส่วนรวม ซึ่งเป็นอุดมการณ์พื้นฐานของประชาธิปไตย ธรรมระดับนี้เป็นรากฐานของธรรมระดับต้น โดยธรรมระดับต้นต้องไม่ขัดกับธรรมระดับสูง และต้องส่งเสริมให้ความดีและประโยชน์สุขปรากฏในสังคม ผู้ปฏิบัติตามธรรมระดับต้นย่อมได้รับผลตามธรรมระดับสูง

ดังนั้น ธรรมาธิปไตยจึงเป็นทั้งหลักการในการประพฤติปฏิบัติของปัจเจกบุคคลและเป็นเป้าหมายของสังคมประชาธิปไตย ดังที่ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้เสนอแนวทางแก่พุทธศาสนิกชนว่า “ถึงเวลาแล้วที่คนไทยจะต้องมีความชัดเจนในหลักการของพระพุทธศาสนา ถ้าเป็นพุทธศาสนิกชน จะต้องถือธรรมเป็นใหญ่ พระพุทธเจ้าเองก็ทรงถือธรรมเป็นใหญ่ ไม่มีอะไรใหญ่กว่าธรรม คนที่ถือธรรมเป็นใหญ่ คือเป็นธรรมาธิปไตยนั้น มีลักษณะสำคัญ คือ

1. เป็นคนมีหลักการ ไม่เลือนลอยไหลไปตามกระแส เอาความจริงความถูกต้อง ความดีงาม ความเป็นไปตามเหตุผล และกฎกติกา เป็นเกณฑ์ตัดสิน
2. ใช้ปัญญาและพัฒนาปัญญาอยู่เสมอ เพื่อให้รู้เท่าทันข้อมูลความเป็นไปตามความเป็นจริง และเพื่อให้รู้เข้าใจ เข้าถึงหลักการความจริงความถูกต้องดีงาม และเหตุผลในเรื่องนั้น ๆ เพื่อให้สามารถรักษาหลักการ ความจริง ความถูกต้องไว้ได้
3. มีความจริงใจ บริสุทธิ์ใจ สุจริตใจ ในการใช้ปัญญาพิจารณาตัดสินใจ ไม่เอนเอียงไปด้วยอคติ
4. รักธรรม รักความจริงความถูกต้องดีงาม ทำอะไรก็มุ่งจะให้ถึงธรรมและเป็นไปตามธรรม มุ่งให้ได้ความจริง มุ่งให้เกิดความถูกต้องดีงาม จนข้ามพ้นความยึดถือในตัวตนไปได้

ให้ธรรมเป็นใหญ่เหนือแม้แต่เกียรติและศักดิ์ศรีของตนและเพราะรักธรรม มุ่งให้เกิดความเป็นธรรมนั้น จึงเป็นคนที่พูดด้วยง่าย รับฟังข้อมูลและเหตุผล ไม่ถือรั้นในทิฐิใน 4 ข้อนี้ ข้อสุดท้าย เป็นตัวตัดสินความเป็นธรรมาธิปไตย แต่ในการปฏิบัติจะขาด 3 ข้อแรกก็ไม่ได้ต้องมีไว้ครบทั้งหมด” (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2549)

ดังนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างประชาธิปไตยตามแนวคิดรัฐศาสตร์ตะวันตกกับธรรมาธิปไตยตามแนวคิดรัฐศาสตร์เชิงพุทธซึ่งเป็นภูมิปัญญาตะวันออก ย่อมมุ่งไปสู่การนำธรรมาธิปไตยมาเป็นกลไกเสริมให้ประชาธิปไตยบรรลุเป้าหมายสูงสุด คือ ความสงบสุขและประโยชน์ส่วนรวมของประชาชน โดยใช้ธรรมะเป็นแนวทางกำกับการพัฒนาประชาธิปไตยให้มั่นคงและยั่งยืน

2. การนำหลักธรรมาธิปไตยมาพัฒนาประชาธิปไตย

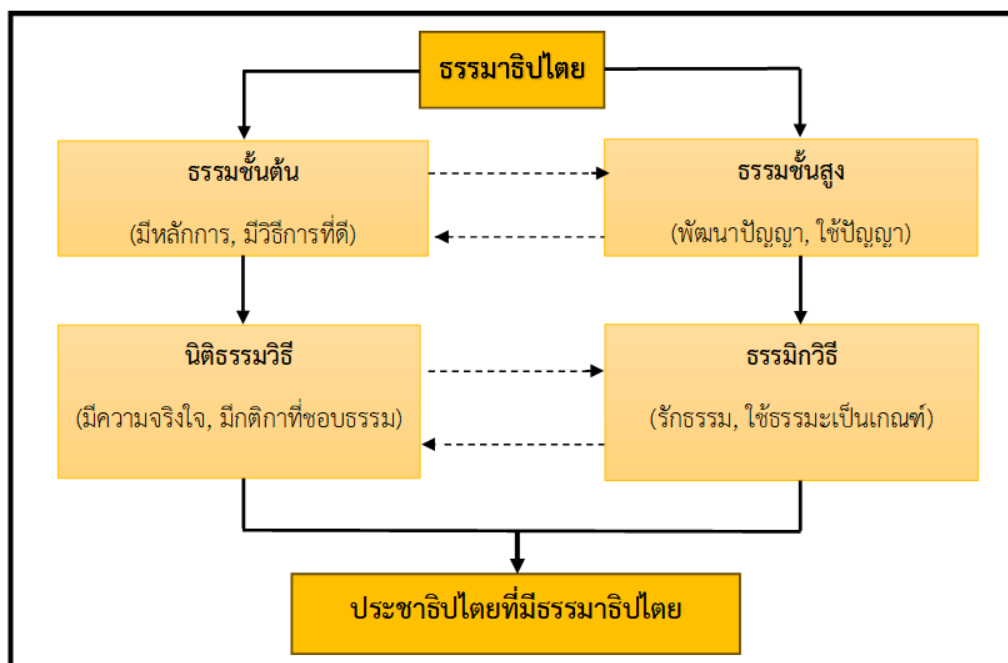
จากหลักธรรมาธิปไตยที่ประกอบด้วยธรรมขั้นต้นและธรรมขั้นสูง สามารถพัฒนาประชาธิปไตยไทยให้มีคุณภาพยิ่งขึ้นผ่านสองกลไก ซึ่งผู้เขียนขอเรียกว่า นิติธรรมวิธี และธรรมิกวิธี ซึ่งพัฒนามาจากหลักธรรมทั้งสองระดับ และทำหน้าที่เป็นเครื่องมือตรวจสอบทางการเมืองของทุกภาคส่วน ได้แก่ ประชาชน นักการเมือง และข้าราชการ เพื่อให้ประชาธิปไตยไทยพัฒนาไปสู่ความสมบูรณ์ โดยมีธรรมาธิปไตยเป็นทั้งวิธีการและเป้าหมาย

2.1 นิติธรรมวิธี คือ การตรวจสอบตามกฎหมายหรือกติกาที่สังคมตกลงร่วมกัน ไม่ว่าประชาชน นักการเมือง หรือข้าราชการ ต่างต้องอยู่ภายใต้กฎหมายเดียวกัน แม้จะมีเสรีภาพในการตัดสินใจ แต่เสรีภาพนั้นต้องอยู่ภายใต้กรอบกฎหมาย เพราะในระบอบประชาธิปไตย เสรีภาพมิใช่การทำอะไรก็ได้ หากแต่เป็นการกระทำหรืองดเว้นการกระทำที่ไม่ละเมิดผู้อื่นหรือก่อให้เกิดความเดือดร้อน ซึ่งกำหนดโดยกฎหมายที่ได้รับความยินยอมจากประชาชนโดยตรงหรือโดยอ้อม (วิสุทธ์ โพธิ์แท่น, 2538) ซึ่งเป็นการกล่าวถึง “กระบวนการ” ในการบังคับใช้กฎหมาย โดยเฉพาะกระบวนการพิจารณาคดีหรือการใช้อำนาจทางปกครองต้องเป็นธรรม โปร่งใส และให้โอกาสผู้ถูกกระทบสิทธิได้ต่อสู้คดี ซึ่งมีความแตกต่างกับ หลักนิติธรรม คือ กฎหมายเป็นใหญ่ ที่ทุกคนต้องอยู่ภายใต้กฎหมายอย่างเท่าเทียมกัน ดังนั้นเมื่อก้าวองค์รวมจะเห็นได้ว่าทุกคนในสังคมต้องอยู่ภายใต้กฎหมายเดียวกัน และสามารถถูกตรวจสอบได้ ตัวอย่างสำคัญ คือ รัฐธรรมนูญ ซึ่งเป็นกฎหมายสูงสุดที่กำหนดบทบาทของสถาบัน องค์การ สิทธิ เสรีภาพ หน้าที่ และการตรวจสอบการใช้อำนาจ

2.2 ธรรมิกวิธี คือการตรวจสอบด้วยหลักธรรม ได้แก่ ความถูกต้องดีงามและประโยชน์สุขของส่วนรวม ทั้งการตัดสินใจทางการเมือง การประพฤติปฏิบัติของทุกภาคส่วน รวมถึงกฎหมายและกติกาในระบอบประชาธิปไตย ต้องถูกพิจารณาว่าเป็นไปเพื่อความเป็นธรรมหรือไม่ หากพบว่าสิ่งใดขัดต่อธรรม ก็ต้องได้รับการแก้ไขให้สอดคล้องกับธรรมเพื่อความสงบสุขของสังคม ทั้งนี้ธรรมิกวิธีทำหน้าที่เป็นฐานรองรับนิติธรรมวิธี เช่นเดียวกับธรรมขั้นสูงที่เป็นฐานรองรับธรรมขั้นต้น เพื่อป้องกันความคลาดเคลื่อนจากหลักธรรม และทำให้ประชาธิปไตยไทยเป็นประชาธิปไตยที่ประกอบด้วยธรรมาธิปไตยอย่างแท้จริง

โดยได้สรุปให้เห็นเป็นภาพดังแผนภูมิต่อไปนี้

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ใหม่จาก ธรรมาธิปไตย : แนวคิดรัฐศาสตร์เชิงพุทธ

ประชาธิปไตยที่มีความมั่นคงและยั่งยืนตามกรอบธรรมาธิปไตยต้องอาศัยโครงสร้างสองระดับที่ทำงานสอดประสานกัน ได้แก่ โครงสร้างระดับบนซึ่งเป็นจิตสำนึกของผู้ใช้อำนาจอันประกอบด้วยธรรมชั้นต้นในฐานะหลักการและวิธีการ เช่น กฎหมาย ระเบียบ และระบบการเมือง ที่ทำให้ประชาธิปไตยมีรูปแบบ และธรรมชั้นสูงในฐานะปัญญาและคุณธรรม เช่น ความซื่อสัตย์ ความไม่ยึดตน และความรักความจริง ที่ทำให้ประชาธิปไตยมีจิตวิญญาณ โดยทั้งสองส่วนต้องเกื้อหนุนกัน เพราะกฎหมายจะมีความหมายได้ก็ต่อเมื่อมีปัญหากำกับ และปัญญางานได้ต้องมีระบบรองรับ ขณะเดียวกันโครงสร้างระดับล่างทำหน้าที่เป็นระบบตรวจสอบอำนาจผ่านนิติธรรมวิธีซึ่งใช้กฎหมายและกติกาควบคุมการใช้อำนาจไม่ให้ละเมิดสิทธิ และธรรมิกวิธีซึ่งตรวจสอบความถูกต้องดีงามและประโยชน์ส่วนรวม แม้การกระทำนั้นจะถูกกฎหมายแต่หากไม่เป็นธรรมก็ต้องได้รับการแก้ไข เมื่อทั้งสององค์ประกอบนี้ทำงานร่วมกัน ประชาธิปไตยจึงไม่เพียงมีกรอบทางกฎหมายที่เข้มแข็ง แต่ยังมีมนุษย์ที่ใช้อำนาจด้วยปัญญาและคุณธรรม ส่งผลให้เกิดประชาธิปไตยที่ไม่ถูกซื้อ ไม่ถูกบิดเบือน และไม่ถูกใช้เป็นเครื่องมือของผู้เห็นแก่ตัว อันเป็นความหมายที่แท้จริงของประชาธิปไตย “ของประชาชน โดยประชาชน และเพื่อประชาชน”

สรุป

หลักธรรมาธิปไตยมีรากฐานในพระไตรปิฎก โดยปรากฏในหมวดอธิปไตย 3 ประการ ได้แก่ อัตตาธิปไตย โลกาธิปไตย และธรรมาธิปไตย ดังที่แสดงใน อาธิปไตยยสูตร ซึ่งยืนยันว่าการถือธรรมเป็นใหญ่ประเสริฐกว่าการถือตนหรือกระแสโลก และใน จักกวัตติสูตร ซึ่งเสนอแบบอย่างผู้ปกครองที่ยึดธรรมในการบริหารและรักษาความยุติธรรม จึงเห็นได้ว่าธรรมาธิปไตยเป็นหลักกำกับการใช้อำนาจทั้งในระดับบุคคลและระดับรัฐ แม้ในทางวิชาการจะมีการตีความต่างกันว่าเป็นระบอบ แนวคิด หรือทั้งสองอย่าง แต่แก่นร่วมคือการ “ถือธรรมเป็นใหญ่” ครอบคลุมทั้งความถูกต้องตามกฎหมายและความดีงามเพื่อส่วนรวม ในระดับบุคคล จึงหมายถึงการสร้างผู้นำและพลเมืองที่มีคุณธรรมควบคู่ปัญญา เคารพกฎหมาย โปร่งใส รับผิดชอบและไม่ใช้อำนาจเพื่อประโยชน์ตน ในระดับระบอบประชาธิปไตย ธรรมาธิปไตยทำหน้าที่กำกับระบบเสียงข้างมากให้ไม่ละเมิดความยุติธรรม บทความนี้จึงเสนอกรอบ “นิติธรรมวิถี” สำหรับตรวจสอบตามกฎหมาย และ “ธรรมิกวิถี” สำหรับตรวจสอบตามหลักคุณธรรมสาธารณะ

การประสานสองมิตินี้จะช่วยให้ประชาธิปไตยมีทั้งความมั่นคงเชิงโครงสร้างและความชอบธรรมเชิงศีลธรรมควบคู่กัน โดยสรุป ธรรมาธิปไตยมิใช่คู่ตรงข้ามของประชาธิปไตย หากเป็นหลักการเชิงพุทธที่ยกระดับประชาธิปไตยให้มีคุณภาพมากขึ้น ทั้งในมิติของบุคคล ผู้ใช้อำนาจและในมิติของโครงสร้างทางการเมือง ความสำเร็จของธรรมาธิปไตยจึงมิได้อยู่ที่การประกาศหลักการ หากอยู่ที่การปลูกฝังและปฏิบัติจริงของประชาชน นักการเมือง และข้าราชการ หากทุกภาคส่วนยึดธรรมเป็นใหญ่ควบคู่กับการเคารพกฎหมาย ประชาธิปไตยไทยย่อมพัฒนาไปสู่ความชอบธรรมทั้งเชิงรูปแบบและเชิงศีลธรรม

เอกสารอ้างอิง

- ชัชวาลย์ สุขสมจิตร์. (2561). ประชาธิปไตยกับการเมืองการปกครองไทย. *วารสารรัฐธรรมนุญ*, 20(58), 1-15.
- ไชย ณ พล. (2537). *การปกครองของพระพุทธเจ้า ระบอบธรรมาธิปไตย*. กรุงเทพฯ: เคล็ดไทย.
- ณัฐพล บุญยพิพัฒน์. (2562). *ปัญหาและอุปสรรคในการพัฒนาระบอบประชาธิปไตยของไทย (พ.ศ. 2475 – ปัจจุบัน)*. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ปรีชา ช้างขวัญยืน. (2542). *ทรรศนะทางการเมืองของพระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระครูอรุณสุตาลังการ และสามารถ บุญรัตน์. (2559). *รูปแบบการพัฒนาความเป็นธรรมาธิปไตยของผู้นำชุมชนในเขตอำเภอเมืองจังหวัดนครศรีธรรมราช* (รายงานการวิจัย). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระเทพดิลก (ระแบบ วิฑูยาโณ). (2550). *พระพุทธศาสนากับรัฐธรรมนูญ*. กรุงเทพฯ: ศูนย์ส่งเสริมพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย.

- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2549). *ธรรมกับไทยในสถานการณ์ปัจจุบัน* (พิมพ์ครั้งที่ 10). กรุงเทพฯ: กองทุนวัฒนธรรมเพื่อการศึกษาและปฏิบัติธรรม.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2550). *ธรรมมาลย์ ท่านผู้หญิงพูนสุข พนมยงค์* (พิมพ์ครั้งที่ 2). นนทบุรี: สถาบันวิทยาศาสตร์สังคม (ประเทศไทย).
- _____. (2559). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* (พิมพ์ครั้งที่ 34). กรุงเทพฯ: มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ.
- พิทยา ว่องกุล บรรณาธิการ. (2541). *ธรรมรัฐ: จุดเปลี่ยนประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: โครงการวิถิตรรศน์.
- พุทธทาสภิกขุ. (2549). *ธรรมะกับการเมือง* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2552). *พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระเมธีวชิโรดม (ว. วชิรเมธี). (2551). *ธรรมาธิปไตย*. กรุงเทพฯ: โพสต์บุ๊กส์.
- วิสุทธิ โพธิ์แท่น. (2538). *อะไรนะ..ประชาธิปไตย?*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2566). *ธรรมบุญชีวิต : พุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม* (พิมพ์ครั้งที่ 263). กรุงเทพฯ: บริษัท พิมพ์สวยจำกัด.
- _____. (2566). *มองให้ลึก นึกให้ไกล ข้อคิดจากเหตุการณ์เดือนพฤษภาคม* (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- อรรถนิติ ดิษฐอำนาจ. (2556). *การนำหลักนิติธรรมมาปรับใช้กับการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตย*. กรุงเทพฯ: สถาบันรัฐธรรมนูญศึกษา.
- Andersen, D. (2021). The Limits of Meritocracy in Stabilizing Democracy and the Twin Importance of Bureaucratic Impartiality and Effectiveness. *Social Science History*, 45(3), 535-559.
- Liu, J. (2018), Building a Modern Political Ecology and the Need to Demystify Political Meritocracy. *Journal of Chinese humanities*, 4(1) 29-48.

